

'n Kartering van Breyten Breytenbach se betrokkenheid by die Gorée-instituut vir demokrasie, ontwikkeling en kultuur in Afrika (1987-2017)

Alwyn Roux en Yves T'Sjoen

A mapping of Breyten Breytenbach's involvement with the Gorée Institute for Democracy, Development and Culture in Africa (1987-2017)

This article aims to conduct an exploration of Breyten Breytenbach's involvement at the Gorée Institute for Democracy, Development and Culture in Africa, from 1987 to 2017. To begin with, the researchers give an outline of the founding of the Gorée Institute after the Dakar conference in July 1987, with specific reference to Frederik van Zyl Slabbert and Breyten Breytenbach's talks with the Senegalese president Abdou Diouf. It also discusses the events during the opening of the Gorée Institute on 25 June 1992, which includes a small poetry festival organised by Breyten Breytenbach and the Dutch poet, Jan Kees van de Werk. The cooperation between Breytenbach and Van de Werk leads up to the organisation of a poetry caravan from Gorée to Timbuktu in 1998. The article also explores projects at the Gorée Printing Studio from 1998 to 2013, including the "Kawral" portfolio, in which Breytenbach participated as one of the artists. Apart from cultural activities, Breytenbach's duties as the executive director of the Gorée Institute, from 2002 and 2010, are also investigated. The article refers to the reception of the three volumes of Imagine Africa (2011, 2014 and 2017), and mentions current projects at the Gorée Institute. Finally, the article identifies several follow-up questions for further research and investigation.

1. Inleiding

In hierdie artikel word 'n kartering van Breyten Breytenbach se werksaamhede by die Gorée-instituut vir demokrasie, ontwikkeling en kultuur in Afrika (van 1987 tot 2017) gemaak. Die historiese bestekopname behels *nie* dat die ontstaansgeskiedenis van die instituut opgeskryf word óf dat die werksaamhede van die instituut op 'n chronologiese volgorde gelys word nie, maar dat die inisiatiewe en projekte waarby Breytenbach betrokke was, met goed beredeneerde, histories-gestaafde feite op 'n beskrywende wyse uiteengesit word. Daarbenewens word leemtes in die ondersoek geïdentifiseer met die oog op verdere navorsing. Die artikel behels dat daar enersyds staatgemaak word op direkte waarnemingsmetodes, soos die opspoor van manifeste, persverklarings, artikels, koerantberigte, referate, briewe en bydraes op die internet; andersyds, dat

daar van indirekte waarnemingsmetodes gebruik gemaak word, soos mondelinge of geskrewe response op vrae¹, wat onderhoude met belanghebbendes insluit (Mouton en Marais, 1992: 77).

1.1 *Werkswyse*

Breyten Breytenbach noem in 'n onderhoud met Willem de Vries in *Woordenaar, woordnar* (2019) dat mens

eerstens moet [...] onthou dat Gorée 'n eiland is met 'n lang geskiedenis as slawedepot, maar ook dat dit die vergestaltung is van die saambestaan van voorouergebruike en meer onlangse gelowe en selfs van sinkretismes, van 'n baie konkrete koloniale aanwesigheid – die skole, die argitektuur – én dié van byna al die Senegalese kulturele families. Dit is by uitstek die plek gefatsoeneer deur “'n geheue aan wind” (De Vries en Breytenbach, 2019: 22).

Uit die aanhaling blyk die belangrikste aspek die lang geskiedenis van Gorée-eiland as slawedepot te wees. In die *Encyclopedia of Africa* (2010) word die Gorée-eiland aan die kus van Senegal as een van die “belangrikste slawehawens van die transatlantiese slawehandel” beskryf. Aanvanklik is die eiland deur Portugese ontdekkingsreisigers in die vyftiende eeu gevestig en is die eiland “Palma” genoem. Vanweë die strategiese waarde van die eiland, wat 'n belangrike verversingstasie vir ontdekkingsreisigers op pad na Asië om die suidpunt van Afrika geword het, is dit in 1588 deur Nederland in beslag geneem. Die eiland se naam is toe na “Goede Reede” verander, maar dié naam het met die verloop van tyd tot “Gorée” verbokkel. Gedurende die volgende drie eeue het die Gorée-eiland sewentien keer van hand gewissel en is die eiland opeenvolgens deur die Portugese, die Nederlanders, die Franse en die Britte beveg. As gevolg van Gorée se plasing het Senegambië een van die belangrikste afsetpunte van slawehandel geword, en het die eiland ten minste 'n derde van die gevangenes wat vóór 1600 weggevoer is, voorsien. Sue Segar (2004) skryf in 'n berig in die *Natal Witness*, getiteld “Senegal’s island of pain”, dat die historiese Maison des Esclaves in 1536 deur die Portugese ontdekkingsreisigers gebou en in 1776 deur die Nederlandse setlaars herbou is. Dié historiese gebou met sy “deur van geen terugkeer nie” (“La porte du ‘voyage sans retour’” in Frans) waarvan slawe weggevoer is om nooit weer hulle families te sien nie, is vandag een van die bekendste simbole van die era van slawerny. Die Gorée-eiland is sedert 1978 'n UNESCO-wêrelderfenisgebied. Dit is 'n plek waarvandaan miljoene slawe oor die tydperk van 300 jaar, van Afrika na Europa, die Amerikas en die Karibiese Eilande weggevoer is. Die Gorée-eiland se

argitektuur word dan ook gekenmerk deur die Portugese, Nederlandse, Engelse en Franse opeenvolging. Volgens UNESCO (2020) se webblad is die kontras veral duidelik tussen die grimmige slawekwartiere en die elegante huise van die slawehandelaars en dien dit vandag as herinnering aan die menslike uitbuiting, maar staan terselfdertyd ook in teken van versoening.

'n Aantal van Breytenbach se gedigte, byvoorbeeld “2 Oktober 1988” in *Soos die so* (1990), “eiland (2)” in *Nege landskappe van ons tye bemaak aan 'n beminde* (1993a), en “Gorée-ure 2.” in *Die windvanger* (2007a), stel die hedendaagse belewing van die alledaagse werksaamhede op die Gorée-eiland teenoor die geskiedenis van slawerny. Die spreker in Breytenbach se “2 Oktober 1988” verwys byvoorbeeld na “die baie / blougeswelde kadawers” wat “[v]lak onder die geheue” “dobber en bloei”; in “eiland (2)” word in die eerste strofe verwys na “doodskrete gevleg in stilte / oor die eeue toe slawe hiervandaan verskeep is” (reëls 7-8) en in “Gorée-ure 2.” na “soveel slim swart lywe elk voorbestem vir die dood” (reël 22). Die ontleding van die gedigte is egter nie die fokus van hierdie artikel nie, maar sal in die derde van vier artikels behandel word (vergelyk Roux, 2019; T'Sjoen en Roux, 2020a). Die vier artikels wat in die vooruitsig gestel word vir die VisionKeepers-projek,² is die volgende:

- i. 'n verkennende ondersoek na Breyten Breytenbach se historiese betrokkenheid by die Gorée-instituut vir demokrasie, ontwikkeling en kultuur in Afrika (1987-2017);
- ii. 'n kritiese evaluasie van Breyten Breytenbach se aspirasie “om Afrika te verbeel” met behulp van Karl Popper se kritiese rasionalisme en sy “drie wêreldes”-model;
- iii. 'n bestudering van die wyse waarop die filosofiese idees “om Afrika te verbeel” sy poësie beïnvloed het, met 'n spesifieke verwysing na die poësie wat ná sy vrylating uit die tronk geskryf is; en
- iv. 'n vergelyking van Breytenbach se werk met dié van digters opgeneem in die eerste volume van *Imagine Africa* (2011), waarvan Breytenbach ook die redakteur is.

'n Aantal aspekte word in hierdie artikel vooropgestel, wat 'n breë raamwerk skets van Breytenbach se betrokkenheid by die Gorée-instituut, van 1987 tot 2017. Hulle sluit in: die konseptualisering van die Gorée-instituut, van 1987 tot 1992; twee digtersfeeste, waarvan die eerste in 1992 by die opening van die Gorée-instituut plaasgevind het, en die tweede, 'n poësiekaravaan van Gorée na Timboektoe in 1998 was; ses kunsportefeuljes by die Gorée-instituut se drukkunsateljee, van 1998 tot 2013, waarvan Breytenbach betrokke is by die

eerste, genaamd “Kawral”; Breytenbach se rol as uitvoerende direkteur van die Gorée-instituut, van 2002 tot 2010; die drie volumes van *Imagine Africa* (2011, 2014 en 2017), waarvan Breytenbach die redakteur van die eerste volume was; laastens, hedendaagse werksaamhede by die Gorée-instituut, met spesifieke verwysing na die projek “Our inner Africas”, wat Breytenbach in sy toespraak “Modernities & our inner Africas” (Breytenbach, 2018a:5-17) vermeld.

2. Vertrekpunte

Aanvanklik sal dit insiggewend wees om die logo van die Gorée-instituut te bestudeer, ’n ontwerp deur die Senegalese kunstenaar Mohammed Soumaré.

Volgens die Gorée-instituut se webblad, herinner die kleur van die logo aan die sand van die Sahara, terwyl die lettertipe aan ’n antieke plaat herinner wat onder die woestynsand begrawe was, wat deur “die asem van Harmattan”³ (die wind) onthul is. Die logo roep terselfdertyd die simbool van die Feniks op, waarvolgens die Gorée-instituut die Afrika-kontinent gedenk soos wat dit herrys vanuit die pyn en lyding meegebring deur slawerny, kolonialisme en apartheid, maar terselfdertyd geïnspireer is deur mense se moed, deursettingsvermoë en toewyding om menseregte te eerbiedig. Die kern van die logo stel die kop van ’n roeier voor, wat ’n simbool is van die mens, maar ook van die vorm van die Gorée-eiland. Die persoon se arm stel die roeier van ’n boot voor, wat die sogenaamde “selfvoorsienigheidsbeginsel” beklemtoon, naamlik dat “ons moet ‘roei’” om “ons boot (eweredig) te dra”. Die lyne aan die onderkant van die roeier stel die seë rondom die omgewing van die eiland voor en kan ook gesien word as die eksterne wêreld. Die raam stel die waardes van die Gorée-instituut voor, wat innovering, kreatiwiteit, nonkonformisme en provokasie vooropstel (vergelyk Gorée-instituut, 2020; T’Sjoen en Roux, 2020b). Die verbeeldingryke en simboliese krag van die logo van die Gorée-instituut, sluit aan by Breytenbach se aspirasie “om Afrika te verbeel”, wat ten doel stel om Afrika te sien vir wat dit is (Breytenbach, 2015: 117, 121).

2.1 Die konseptualisering van die Gorée-instituut (1987-1992)

In die derde hoofstuk van Frederik van Zyl Slabbert se boek *Afrikaner Afrikaan* (1999), getiteld “Verhoudings en toevallighede”, beskryf hy kortliks die prosesse wat daartoe gelei het dat hy, Breyten Breytenbach en Alex Boraine, met die politieke hulp van die Franse presidentsvrou, Danielle Mitterrand, die Senegalese president Abdou Diouf en die finansiële hulp van George Soros, die Dakar-samesprekings tussen meestal Afrikaanssprekendes en lede van die ANC in Julie 1987 kon reël (Slabbert, 1999: 35).⁴ Ook Herman Giliomee (2009: 33) verwys na die verwikkelinge agter die skerms in sy artikel, “True Confessions, End Papers and the Dakar conference: A review of the political arguments”:

A few months later Slabbert and Breytenbach met on the island of Gorée off the coast of Dakar, Senegal. They decided that Dakar was a suitable venue. Slabbert and Boraine raised the funds in [the] United States, and found George Soros, a well-known international financier, willing to donate a substantial sum, although he feared that South Africa was doomed and the conference futile. In the [meantime] Breytenbach used his contacts with Danielle Mitterrand, the French president's wife and head of the France Liberté institute, to smooth the entry into Senegal. She enjoyed a good relationship with Abdou Diouf, the Senegalese President.

Giliomee (2009: 33) verwys na die Dakar-konferensie self en noem dat die Suid-Afrikaanse media die nuus versprei het van 'n vergadering tussen 'n ANC-afvaardiging van 11 senior lede, onder leiding van Thabo Mbeki (insluitend Alfred Nzo, Steve Tshwete, Mac Maharaj, Pallo Jordan, Kader Asmal, Bridget Mabandla, Essop Pahad en Barbara Masekela), en 'n groep van 59 mense wat deur IDASA genooi is. 'n Lys van die name van diegene wat die Dakar-konferensie bygewoon het, met 'n kort opsomming van hulle biografiese besonderhede, word in Slabbert (2006: 79-84) uiteengesit. Slabbert (1999: 40-41) skryf dat hy en Breytenbach na afloop van die Dakar-konferensie, teruggekeer het na Senegal om president Diouf persoonlik te bedank vir sy ondersteuning insake die reël van die Dakar-konferensie. Diouf het toe vir Breytenbach en Slabbert gevra of hulle van plan is om Senegal en die res van Afrika te ignoreer nou dat hulle gekry het wat hulle wou hê. Dié versoek het Breytenbach en Slabbert onkant betrap, maar hulle het beloof om oor die saak na te dink. Nie baie lank na afloop van die samespreking met Diouf nie, het Breytenbach en Slabbert met die konsep van die Gorée-instituut vir demokrasie, ontwikkeling en kultuur in Afrika vorendag gekom.

Slabbert (2006: 85-86) vertel in *The other side of history* (2006) dat die idee vir die instituut ontstaan het omrede die feit dat dit vir Afrika-lande nodig geword het om hul hulpbronne en probleme van ekonomiese ontwikkeling en politieke transformasie met mekaar te vergelyk, wat die slaggate insluit wat vermy behoort te word en hoe samewerking tussen verskillende lande bevorder kan word. Breytenbach het hiermee akkoord gegaan, maar het ook bygevoeg dat die kultuurdimensie, spesifiek in die Afrika-konteks, noodsaaklik was om in te sluit. Breytenbach skryf dan ook uitvoerig in *Terugkeer naar het paradijs* (1993c) oor die periode van sy ontmoeting met Frederik van Zyl Slabbert toe hy hom vir die eerste keer in die tronk sou besoek en die herontmoeting later in Parys, Frankryk:

Mijn eerste ontmoeting met Van Zyl Slabbert vond plaats toen hij me in de gevangenis kwam bezoeken. Indertijd leidde hij de oppositie in het parlement. Yolande had zijn hulp ingeroepen om te proberen me vrij te krijgen. (Nog tegen het eind van mijn detentie gaf de minister van Justitie en Gevangeniswezen, Kobie Coetsee, aan Slabbert te kennen dat ik mijn vrijheid kon krijgen als hij Yolande en mij kon overreden te scheiden – een manoeuvre die Slabbert hakkellend van verachting verwierp.) Ik kwam vrij, vertrok en schudde het stof van Babylon van mijn voeten; en toen ik Slabbert weer zag was het in Parijs en dacht hij erover de uitzichtloze kamer van het ‘Alleen-Voor-Blanken’-parlement te verlaten. Dat deed hij ook, wij raakten bevriend, ik hielp hem zijn uitnodiging voor Senegal te bezorgen, we begonnen samen te dromen (Breytenbach, 1993c: 29).

Na afloop van Breytenbach en Slabbert se voorlegging van die Gorée-instituut aan president Diouf, word ’n uitvoerbaarheidstudie deur Breytenbach en Slabbert geloods voordat die instituut offisieel in 1992 geopen word. Tania Slabbert, die dogter van Frederik van Zyl Slabbert, en André Zaaïman, die indertydse direkteur van IDASA (Institute for Democratic Alternatives in South Africa) in Pretoria, is voltyds betrokke by die uitvoerbaarheidstudie. Slabbert word aangewys as die eerste president van die Gorée-instituut en Zaaïman as die uitvoerende direkteur, ’n pos wat Breytenbach van 2002 tot 2010 sou beklee en vandag deur Doudou Dia beklee word. Die Gorée-instituut word amptelik op 25 Junie 1992 deur president Diouf geopen. Maison du Soudan is die hoofgebou van die instituut en in 1994 word ’n nuwe perseel vir die instituut aangekoop – Maison de Soros, vernoem na die belegger Georges Soros. Die eerste raad van trustees bestaan uit verteenwoordigers van Nigerië, Benin, Zambië, Ghana, Senegal, Eritrea, Suid-Afrika, Kanada, Duitsland en Frankryk, en die eerste werkswinkel handel oor demokratiese oorgang in Afrika (Slabbert, 2006: 85-90).

2.2 Digtersfeeste

'n Klein digtersfees word saam met die opening van die Gorée-instituut gereël en word deur die Nederlandse digter Jan Kees van de Werk georganiseer. Digters uit Senegal, Niger, Mali, Togo, Suid-Afrika, en 'n aantal Europese lande, word na die fees genooi. Van de Werk (2000: 10-11) skryf in sy boek *De karavaan van de verbeelding. Van Gorée naar Timboektoe* soos volg oor die aangeleentheid:

De Touareg-dichter uit Niger ging in de clinch met de deelnemer uit Togo over de betekenis van het woord en de beeldenrijkdom in beider cultuur van origine. De dichter uit Mali discussieerde met zijn collega uit Zuid-Afrika over de overdracht van kennis door middel van poëzie. De Wolof-talige straatdichters van Dakar gingen in debat met in het Frans schrijvende Senegalese dichters van meer salonachtige allure. De een toetste zijn idee over de verhouding tussen politiek en poëzie aan die van de ander (Van de Werk, 2000: 10-11).

Behalwe vir die digtersfees, vermeld Van de Werk in 'n artikel, getiteld "The word on its way: a poetry caravan from Gorée to Timbuktu" (1998), dat daar indertyd planne gemaak is vir 'n sogenaamde poësiekaravaan wat vanaf Gorée in Senegal na Timboektoe in Mali sal reis. Die doel van die karavaan is dat tien digters, vanuit die vier uithoeke van Afrika, met kar, trein of boot, van Gorée na Timboektoe, sal reis. Die digters wat aan die poësiekaravaan deelgeneem het, is Breyten Breytenbach en Antjie Krog (Suid-Afrika), Thierno Seydou Sall (Senegal), Albakaye Ousmane Kounta (Mali), Werewere Liking (Kameroen), Chirikure Chirikure en Chenjerai Hove (Zimbabwe), Zein al Abdin Fouad (Egipte), Eraf Hawad (Sentraal-Sahara) en Amina Saïd (Tunisië). Die planne vir die poësiekaravaan, sowel as die verwesenliking daarvan, word in Van der Werk (2000) se boek, *De karavaan van de verbeelding. Van Gorée naar Timboektoe* beskryf. Sigself bestaan die boek uit drie dele, naamlik "De poëzie van de droom", "Op weg van Gorée naar Timboektoe" en "Woorden onderweg". Die aanvanklike idee vir die poësiekaravaan is deur Breytenbach bedink. Van de Werk (2000: 11) verwys soos volg na Breytenbach se aanvanklike idee soos deur hom verwoord in *Terugkeer naar het paradijs*:

Na het festival wierp de Zuid-Afrikaanse dichter Breyten Breytenbach mij zijn droombal toe, een poëziekaravaan te organiseren. Een karavaan tussen het door zee omgeven Senegalese eiland Gorée met zijn slavenverleden en de door woestijnzand omspoelde stad Timboektoe in Mali, waar in vroeger tijden wijsheid en wetenschap hoogtij vierden. Het was al een droom die al in zijn boek *Terugkeer naar het paradijs* aangestipt werd. 'Willy, de lachende revolutionaire dichter, luisterde naar mijn evocatie en vroeg om een borrel. Samen droomden we van de dag

dat er hier in Timboektoe een bijeenkomst van Afrikaanse dichters kon worden gehouden, al was het maar om stil te staan bij het voorbijgaan van kennis.'

Die aangehaalde gedeelte uit *Terugkeer naar het paradijs* (1993c) deur Breytenbach, is geneem uit die Nederlandse vertaling van Mea Flothuis. Dié boek is die laaste van 'n trilogie, waarvan 'n *Seisoen in die paradys* (1976), *The true confessions of an albino terrorist* (1984) en *Return to paradise* (1993b) (die oorspronklike Engelse weergawe), deel uitmaak. In Breytenbach se voorwoord tot *Terugkeer naar het paradijs*, onderteken "Gorée, februari 1993", verwys hy ook na sy kennismaking met president Abdou Diouf en wyle president Thomas Sankara van Burkina Faso, toe hy in Wes-Afrika tyd deurgebring het, wat hom in staat gestel het om gedurende 1987 die Dakar-samesprekings tussen progressiewe Afrikaners en lede van die ANC te reël (Breytenbach, 1993c: 8). In die slothoofstuk van *Terugkeer naar het paradijs*, getiteld "Het bezoeldelde hart", droom Breytenbach van hoe die toekoms in Gorée, met spesifieke verwysing na die Gorée-instituut, daar sal uitsien:

Slabbert en ik zullen Sembene Ousmane gaan begroeten in zijn atelier en hem vragen mee te doen met ons plan, de verwezenlijking van het Gorée Instituut, ondergebracht op het eiland in het elegante Maison du Soudan. Hier zullen we ons werk voor de democratie, ontwikkeling en cultuur in Afrika beginnen ... (Breytenbach, 1993c: 264).

Dit is egter belangrik om te noem dat hierdie twee poësiefeeste *nie* die enigste twee poësiefeeste is wat by die Gorée-instituut gehou is nie. Amanda Fortier (2015) berig oor 'n poësiowerkswinkel in Maart 2015, getiteld "Seeing Africa through the eyes of poets", waaraan 'n aantal digters regoor Afrika deur die *Open Society Initiative for West Africa*, genooi is om deel te neem:

Organized by the *Open Society Initiative for West Africa*, the residency was led by Breytenbach and Véronique Tadjo, a prominent Ivorian writer and scholar. It welcomed participants from Benin, Cote d'Ivoire, Liberia, Niger, Nigeria, Senegal, and Togo – all of whom came to reignite a literary tradition that has begun to fade, and to help promote arts, culture, and freedom of expression as intrinsically effective methods of fostering open societies in the region.

Alhoewel daar slegs van drie poësiefeeste melding gemaak word in hierdie artikel, sou daar veel meer as drie poësiefeeste en (of) skrywerswerkswinkels moes wees. Ook is daar vermelding van skrywersresidensies op die eiland, byvoorbeeld dié van die Poolse skrywer Ryszard Kapuściński wat die laaste deel van *The Shadow of the Sun* by die Gorée-instituut geskryf het (vergelyk Johnson en Breytenbach, 2002: 138). Die doel van hierdie artikel is wel nie om 'n chronologiese tydlyn op te stel

met inligting oor die poësiefeeste, skrywersresidensies en werksinkels wat by die Gorée-instituut aangebied is nie, maar om vas te stel in watter hoedanighede Breytenbach by die Gorée-instituut betrokke was. Dit word gedoen met die doel om toekomstige navorsingsfokusse te verskerp.⁵

2.3 Die Gorée-instituut se drukkunsateljee (1998-2012)

As deel van Breytenbach se kunsuitstalling, getiteld *The 81 ways of letting go a late self* (2018b), wat van 2 Februarie tot 22 Maart 2019 by die Unisa-kunsgalery uitgestal was, word in die persverklaring verwys na 'n kunsportefeulje, genaamd “Kawral” wat Breytenbach in samewerking met Melvin Edwards (VSA) en Souleymane Keita (Senegal) tydens sy aanstelling by Gorée-instituut geskep het. Enkele van die etse vorm deel van die Unisa-kunsgalery se permanente versameling:

Unisa has a long-standing relationship with Breytenbach and his practice. A portfolio of etchings titled ‘Kawral’, created during Breytenbach’s tenure at the Gorée Institute, where the artist collaborated with Melvin Edwards and Souleymane Keita, forms part of the Unisa Art collection (Unisa Art Gallery, 2019).

Dié verwysing het ons eerstens aangemoedig om verder op te lees oor die drukkunsateljee by die Gorée-instituut, en tweedens, oor die “Kawral”-portefeulje. Op die webblad van die Gorée-instituut, word 'n afdeling gewy aan “L’Atelier de Gravure Goree Institute”, waarin Amadou Kane Sy (alias Kan Si) noem dat die drukkunsateljee daarop gemik is om projekte te ontwikkel wat ooreenkom met die ideale van die Gorée-instituut, en die tematiese werksinkels het onderwerpe soos HIV-Vigs, vrede en konflikoplossing, geslag en vryheid aangespreek. Daarbenewens moet ook kreatiewe energie rondom die artistieke aktiwiteite van die verskillende vorme van drukkuns, aangemoedig word:

The ‘Goree Institute Printmaking Studio’ is an integral part of the cultural program of the Gorée Institute, which aims to develop projects and programs along the lines of democracy, development and culture in Africa. The engraving workshop [...] is dedicated to first serve as visual resonance with the concepts and ideas of the organization [...] but also allow to develop diverse and creative energies around this artistic activity (Gorée-instituut, 2020b).

Die persverklaring van 'n gesamentlike uitstalling, genaamd “From Kawral to Sargal: 15 Years of Printmaking in Senegal”, wat van 28 Junie tot 28 September 2013 in die Raw Material Company in Dakar, Senegal uitgestal is, noem dat “Kawral” die eerste etse-portefeulje was wat in 1998 op die Gorée-eiland geskep

is. Die woord “Kawral” beteken “gemeenskap” in die taal Fulani. Die laaste van die ses portefeuljes, getiteld “Sargal Gorée”, het in 2012 verskyn en beteken “om hulde te bring aan Gorée” in Wolof. Altesaam ses portefeuljes is uitgestal, naamlik “Kawral”, “Here”, “Jamm Rek”, “Collecte 2”, “Jam Tan” en “Sargal Gorée”. Kunstenaars wie se werk daarvan deel uitmaak, sluit in Abdoulaye Ndoeye, Amadou Camara Gueye, Arfang Sarr, Birame Ndiaye, Breyten Breytenbach, Cheikh Niass, Cheikhou Keita, El Sy, Gabriel Kemzo Malou, Fola Lawson, Kalidou Sy, Kan Si, Khadidiatou Sow, Magatte Toure, Marianne Senghor, Melvin Edwards, Muhsana Ali, Ngoor, Piniang, Séa Diallo, Serigne Ndiaye, Seydou Diedhiou en Souleymane Keita (Anon, 2013).

Twee vrae kom uit die bogenoemde opsomming na vore: die eerste vraag is na die wyse waarop die tematiese werkswinkels deur Amadou Kane Sy gestruktureer is en die tweede na die wyse waarop die kunstenaars die projekte aanpak. Uit die aard van die saak sou dit voordelig wees om self die drukkunsatelljее by die Gorée-eiland te besoek en die argiefmateriaal oor die drukkunsatelljее te bestudeer.⁶

2.4 *Breyten Breytenbach as uitvoerende direkteur (2002-2010)*

Die Gorée-instituut bestaan uit ’n raad van direkteurs, waaronder die uitvoerende direkteur aan die stuur is van die instituut sigself. Breyten Breytenbach dien as die uitvoerende direkteur van die Gorée-instituut van 2002 tot 2010. In ’n onderhoud met Stephen Johnson (2002: 133-142) brei Breytenbach soos volg uit oor sy taak as uitvoerende direkteur:

SJ: You’re also closely involved with efforts at promoting African democracy and literature.

BB: You’re referring to the Gorée Institute, a Pan-African N.G.O. (non-governmental agency associated with the United Nations) on Gorée Island, off the coast of Senegal. I’m the executive director, which is a whole new ball-game – I have to learn things like cash flows, and managing budgets and people.

Gorée is a center for democracy, development, and culture in Africa, which works in the overtly political field. It’s a center for political dialogue and research, where we can discuss the real underlying problems in Africa such as bringing people and groups together, speaking up about human rights abuses within Africa. We do community development, support local sports clubs, find means to send students to university, teach fishermen about managing their budgets, etc. That arm of the Gorée Institute figures out how to strengthen these mechanisms in civil society.

Culturally, it’s like an offshore think tank or an ‘open-air university’ for writers and artists. I’m trying to make it the reference place for literature on the continent. We’ll have a regular

series of residences and an annual conference with African and other writers [*sic*] talk about problems of writing in the context of Africa. For example, why are there no decent publishers? Why are there so few bookstores? How do African writers get published, get translated, and how do we distribute books? Of course, we'll deal with deeper questions of identity, diversity, the function of the writer in society, memory, etc. In fact, Ryszard Kapuscinski wrote the last part of *The Shadow of the Sun* at the Institute (Stephens en Breytenbach, 2002: 138).

Behalwe vir die bewerkstelling van politieke dialoog, die bemagtiging van die burgerlike samelewing en die opbou van die kunste in Afrika, kan gevra word watter hoogtepunte uitstaan in sy periode as uitvoerende direkteur van 2002 tot 2010, waarvan die onteiening van Maison du Soudan in 2005 en Breytenbach se “om Afrika te verbeel”-toespraak tydens die ARTERial-kongres in 2007 uitstaan. Dié twee aspekte word hieronder kortliks omlin. Daarnaas word ook vermelding gemaak van ’n onderhoud wat die Ivoriaanse skrywer en akademikus Tanella Boni (2009) met Breytenbach gedurende sy direkteurskap gevoer het.

2.4.1. Die onteiening van Maison du Soudan (2005)

Een van die draaipunte tydens die eerste dekad van die Gorée-instituut, was toe die Senegalese president Abdou Diouf in 2000 uitgestem is. Hy is opgevolg deur president Abdoulaye Wade, wat nie die Gorée-instituut so goedgesind soos sy voorganger was nie. Slabbert (2006: 88-89) meen dat president Wade vanuit die staanspoor jaloers en vyandig was teenoor die sukses wat die Gorée-instituut geniet het. Dié gegewe word dan ook vererger deur sy seun, ’n korrupte sakeman, wat sowel Maison du Soudan en Maison de Soros begeer het. Maison de Soros is privaat-eiendom, maar Maison du Soudan is aan die Gorée-instituut gegee ingevolge die Accord de Siège tussen die Gorée-instituut en die voormalige regering. Die Maison du Soudan is egter in Maart 2005 deur president Wade onteien en die werkers aan die Gorée-instituut is met geweld van die perseel verwyder. In ’n berig oor die insident, getiteld “Cops want to evict Gorée staff” (2005), noem Breytenbach dat die enigste wettige kontrak wat hulle gehad het ’n brief van die Senegalese minister van buitelandse sake in Desember 2003 was, waarin hulle verneem het van die onttrekking van die landooreenkoms. Breytenbach noem dat geen motivering daarvoor gegee is nie. Die Gorée-instituut het gepoog om in kontak te tree met president Wade, maar hy het eenvoudig geweier om hulle te sien. Wade het wel genoem dat die regering in werklikheid nie enige ooreenkoms onttrek het nie, maar slegs ’n klousule geaktiveer het, naamlik dat die regering die eiendom kan terugneem (Anon, 2005). Slabbert (2006: 88-89) skryf dan soos volg oor die naloop van die gebeure: “In March 2005 the Maison du Soudan was

appropriated by the state, and our workers forcefully removed; and we had to find alternative conference facilities and offices for our staff.”

2.4.2. Die ARTerial-kongres (2007)

Marilet Sienaert (1999: 80-89) skryf in haar artikel, getiteld “Africa and identity in the art and writing of Breyten Breytenbach”, dat Breytenbach se essays oor Afrika, veral rakende sy werksaamhede by die Gorée-instituut, nog nie in 1999 verskyn het nie – vergelyk Sienaert (1999: 85-86):

[Breytenbach's] groundedness in Africa also finds persistent expression in a relatively new but more and more predominant branch of Breytenbach's work, namely the philosophical essays, many of which are written for and in the context of the Gorée Institute's activities. This institute was set up in the early eighties [*sic*] when a group of influential Afrikaners met with a delegation from the then banned African National Congress in the city of Dakar. Breytenbach was instrumental in negotiating the establishment of a Pan African Institute on nearby Gorée, the small island and last foothold of slaves exported to the New World. It is now a Unesco World Heritage Site. The Gorée Institute operates as a think tank for democracy, culture and development in Africa, and since its inception has been pivotal in forging links between West and South Africa. Breytenbach's commitment to the mission of the institute, as well as his participation in numerous workshops there, have led to a number of essays – some yet to be published – which further reveal how this particularly African sense of self informs his thinking.

Dit wil voorkom asof die “Imagine Africa”-toespraak, wat Breytenbach tydens die ARTerial-kongres op die Gorée-eiland tussen 5 en 7 Maart 2007 gelewer het, die eerste gepubliseerde teks is waarin Breytenbach sy idees oor Afrika op 'n filosofiese wyse uiteensit. Dié toespraak is opgeneem in *Parool/Parole* (2015: 117-125), en die vertaalde en verkorte weergawe weergawe van die toespraak verskyn op 31 Maart 2007 in *Die Burger*. Die kop van die berig lees soos volg:

Die Gorée-instituut het die frase ‘Om Afrika te Verbeel’ – die begrip en, natuurlik, aspirasie – geïdentifiseer as die blou draad wat deur al ons gesprekke en aktiwiteite loop, sê Breyten Breytenbach in sy toespraak ter opening van die ArtTerial-kongres vroeër vandeesmaand op die Senegalese eiland Gorée.

Dié toespraak word aan die hand van drie doelstellings gestruktureer, naamlik (1) om Afrika te sien vir wat dit is, (2) om te onderskei tussen die werklike en die imaginêre, en (3) om te dink watter verwagtingshorison vir die jeug gestel word. Alhoewel dit nie die doelstelling van die artikel is om die toespraak hier krities te

evalueer nie, kan reeds gewys word op die belang van Breytenbach se aspirasie as rigtinggewend vir die Gorée-instituut en dat dit tekenend is van sy leierskap aan die instituut.⁷ Ander artikels waarin Breytenbach soortgelyke aspirasies oor Afrika koester, is “Imagining Africa” (2009: 3-59) in *Notes from the Middle World* (2009) en die inleiding tot die eerste volume van die bloemlesing *Imagine Africa* (2011).

2.4.3. In gesprek met Tanella Boni (2009)

’n Waardevolle bron oor die werksaamhede van die Gorée-instituut is die tweede onderhoud (van drie) wat die Ivoriaanse skrywer en akademikus Tanella Boni met Breytenbach in Frans gevoer het. Dié onderhoud het in Maart 2009 op die aanlyn tydskrif *Africultures. Les mondes en relation* verskyn, getiteld “Gorée Institute ou la nécessité d’imaginer l’Afrique autrement” (of “Gorée-instituut of die noodsaak om Afrika anders te verbeeld” in Afrikaans). Die onderhoud skep egter verkeerdelik die indruk dat Breytenbach reeds sedert 1992 die uitvoerende direkteur van die Gorée-instituut was, wat nie die geval is nie. Breytenbach was die medestigter van die Gorée-instituut saam met Frederik van Zyl Slabbert in 1992, maar het eers in 2002 die leiers as uitvoerende direkteur van die instituut oorgeneem. Hierdie inligting word in Slabbert (2006: 89) se *The other side of history* bevestig, sowel as in ’n onderhoud met die Britse akademikus Bill Dodd (2017), getiteld “The art of Breyten Breytenbach: dreams, nightmares, politics, protest, fun”.

Die onderhoud met Tanella Boni is insiggewend vir ’n Afrikaanse gehoor, aangesien die inligting wat Breytenbach in die onderhoud verstrekk (na my wete) nog nie in Afrikaans (of Engels) beskikbaar gestel is nie. Dit is in Breytenbach se kapasiteit as uitvoerende direkteur dat hy die onderhoudsvrae beantwoord, wat lig werp op die werksaamhede van die Gorée-instituut. Ons verstrekk kortliks ’n samevatting van die belangrikste punte van die onderhoud:

Boni vra uit oor die programme wat aangebied word by die Gorée-instituut. Breytenbach wys pertinent op die driehoekige benadering van die programme: “politique-développement-culture”, wat nie gesien word as ’n “anachronisme” nie, maar veel eerder illustreer hoe intiem die prosesse van demokratisering gekoppel is aan dié van ontwikkeling en kultuur. Onderliggend hieraan is die gedagte dat kwessies van identiteit, kulturele diversiteit, burgerlike verantwoordelikheid, geheue en die behoefte om Afrika “anders” te bedink, aan die hart van prosesse van kreatiwiteit lê soos wat dit op ’n daaglikse wyse beoefen word. Dit gaan daaroor om die lede van die burgerlike samelewing toe te rus met die nodige middele om verantwoordelike burgers te wees, nie net van ’n land nie, maar ook van die kontinent as ’n geheel. Laasgenoemde kan met behulp

van konkrete projekte, byvoorbeeld werksinkels en intervensies, beslag kry. Alhoewel Breytenbach die politieke onstabieleit en verval in Afrika erken, werk die Gorée-instituut saam met verskillende sektore van die samelewing om die nodige kapasiteit op te bou om verandering mee te bring. Daar is byvoorbeeld 'n hele eenheid binne die Gorée-instituut verantwoordelik vir die voorbereiding en begeleiding van regverdige verkiesings in Wes-Afrika wat met behulp van internasionale befondsing moontlik gemaak word.

Ander aspekte van die Gorée-instituut behels die fokus op kultuuraktiwiteite, byvoorbeeld die drukkunsateljee wat, volgens Breytenbach, een van die min geriewe is wat op dié gebied in Wes-Afrika bestaan, sowel as die poësiekaravaan, wat in 1998 van Gorée na Timboektoe gereis het. Oor laasgenoemde het twee boeke uit die pen van Jan Kees van de Werk verskyn en een dokumentêre film. Dit is egter nie net dié aspekte wat belangrik word nie, maar ook kreatiewe werksinkels, wat onder andere musiek, letterkunde, teater en visuele kuns insluit. Breytenbach noem dat die probleem met kultuuraangeleenthede is dat maghebbers nie die belangrikheid daarvan erken of belangstelling daarin het nie. Wanneer 'n politikus oor demokrasie in Afrika praat, meen Breytenbach, lieg die politikus, aangesien dit slegs 'n manier is om die buitewêreld te laat glo dat dit 'n demokrasie is, omdat geldelike ondersteuning van buite nodig is. Ongelukkig lei dit, aldus Breytenbach, slegs tot die verryking van heersers. Breytenbach beklemtoon dat filosofiese werk gedoen moet word, dat mense moet leer dat ons onself in 'n "ooreengekome wêreld" bevind, waar ons dink ons praat oor "dieselfde" ding, maar in werklikheid 'n "demagogiese taal" praat, wat nie met die werklikheid ooreenstem nie.

Soos reeds vermeld, was Breytenbach tot en met 2010 die uitvoerende direkteur van die Gorée-instituut. Hy is vandag steeds betrokke by die Gorée-instituut as adviseur van spesiale aangeleenthede op die raad van die instituut ("Board of Directors"); Doudou Dia is die uitvoerende direkteur (Gorée-instituut, 2020).

2.5 Publikasies (2011-2017)

Behalwe die direkteurspos, is Breytenbach ook betrokke by publikasies wat as uitvloeisel van sy werk by die Gorée-instituut verskyn. Dié publikasies vind veral gestalte in die werk van die Pirogue-kollektief. Willem de Vries vra in *Woordenaar, woordnar* (De Vries en Breytenbach, 2019: 21-22) hoe die werk van die Pirogue-kollektief aansluiting vind by die Gorée-instituut. Breytenbach skryf:

Die Pirogue-kollektief is 'n uitgroei van die instituut, maar betrek ook mense van buite die kontinent wat aktief skeppend op haar en sy terrein is – met die spesifieke doelstellings

om poësiefeeste, karavane, publikasies (soos *Imagine Africa*), vertalings, residensies, en ander kreatiewe aktiwiteite te bemiddel. Gehalte, vrye interaksie oor taal- en geografiese en kulturele grense heen, om van denke en drome dinge te maak, selfstandigheid waar moontlik ... Dit is déél van die keper.

In 2011 verskyn die eerste volume van die *Imagine Africa*-reeks deur Island Position uitgegee, en maak deel uit van die Pirogue-kollektief. Breytenbach is die redakteur hiervan. Ter inleiding van die eerste uitgawe, skryf Breytenbach die voorwoord, getiteld “Africa lives!”: “The book you hold in your hand – the first product of the Pirogue Collective, the creative arts expression of the Gorée Institute, and under our own imprint, Island Position ...” (Breytenbach, 2011: 1). Die eerste volume van *Imagine Africa* word besonder goed ontvang (vergelyk Jurgens, 2011; Musila, 2011; Painter, 2012). Musila (2011) belig die inhoud van die boek soos volg:

Imagine Africa features an engaging range of voices, genres and perspectives on Africa. It includes the lyrical poetry of Cape Verdean Corsino Fortes, South African Adam Small and Kenyan Shailja Patel; the compelling critical essays of Africanists Stephen Ellis and Alex de Waal; and the evocative short stories of Eben Venter, Ayesha Harruna Attah and Ngugi wa Thiong’o; this volume mirrors the varied texture of the continent’s linguistic, cultural and artistic landscapes. The various contributions are framed by Senegalese Amadou Kan Sy’s evocative art. Though English seems to be the main language, some sections are bilingual, while other entries are translations from Portuguese, French, Gikuyu and Afrikaans (unfortunately these are the only African languages represented in the volume).

’n Kritiese vergelyking tussen die verskillende “verbeelde Afrikas” wat in hierdie boek na vore kom, word beplan vir die vierde artikel (van vier). Breytenbach lewer self ook ’n bydrae tot die tweede uitgawe van *Imagine Africa* wat in 2014 verskyn, waarvan die voorwoord deur Georges Lory geskryf word, naamlik “Poets, to your quills, Africa is taking off” (Lory, 2014: 1-13). Breytenbach se bydrae tot dié volume is ses gedigte, wat vanuit die Afrikaans na Engels deur homself vertaal is, en na Frans deur Georges Lory. Die derde uitgawe van *Imagine Africa*, waarvan Bhakti Shringarpure die redakteur is, word in 2017 uitgegee. Dit is ook die jaar van die dertigste herdenking van die Dakar-samesprekings in 1987.

Wat die dertigste herdenkingsjaar van die Dakar-kongres aanbetref, word verwys na Breytenbach se toespraak wat hy by die Universiteit van Pretoria gelewer het op 5 Oktober 2016, getiteld “Modernities & our inner Africas” (Breytenbach, 2018a: 5-17). Hierin stel Breytenbach ’n nuwe projek voor, genaamd “Our inner Africas” wat soos volg uiteengesit word:

Our inner Africas. The project, coordinated by the Gorée Institute and more specifically by the Pirogue Collective – the grouping which initiates festivals and literary caravans and publications and translations – will consist of conceiving of the possibilities and conditions for fifteen writers (to start with) to each have the time and support and leisure to do the book she or he has always dreamt of writing. Be it novel or travel journal or memoir (Breytenbach, 2018a: 15).

Alhoewel die projek in Oktober 2016 in die vooruitsig gestel is, is daar op hede nog nie enige uitsette gelewer nie. Dit sal interessant wees om te verneem na die vordering van hierdie projek.

3. Gevolgtrekking

In hierdie artikel is verkennend ondersoek ingestel na Breyten Breytenbach se historiese betrokkenheid by die Gorée-instituut van 1987 tot 2017. Aanvanklik is die agtergrond van die oprigting van die Gorée-instituut geskets en spesifiek verwys na Slabbert en Breytenbach se samesprekings met die Senegalese president Abdou Diouf. Daar is ook gekyk na aangeleenthede ten tye van die opening van die Gorée-instituut op 25 Junie 1992, wat insluit 'n klein poësiefees wat Breyten Breytenbach saam met die Nederlandse digter, Jan Kees van de Werk, georganiseer het. Dié samewerking sou aanleiding gee tot die reël van 'n poësiekaravaan van Dakar na Timboektoe in 1998, waartydens tien digters vanuit die vier uithoeke van Afrika van Gorée na Timboektoe gereis het. Daarnaas is projekte van die drukkunsatellie by die Gorée-instituut, van 1998 tot 2013, bestudeer, wat insluit die “Kawral”-portefeulje waarby Breytenbach as kunstenaar betrokke was. Die artikel het ook gepoog om Breytenbach se werksaamhede as uitvoerende direkteur by die Gorée-instituut, tussen 2002 tot 2010, verkennend te beskou. Daar is ondersoek ingestel na enkele aspekte van sy direkteurskap, wat onder andere insluit die “om Afrika te verbeel”-toespraak wat hy tydens die ARTerial-kongres in Maart 2007 gelewer het en inligting rakende sy werksaamhede by die Gorée-instituut soos uiteengesit in die onderhoud wat hy met Tanella Boni gevoer het. Verder is daar gekyk na die drie volumes van *Imagine Africa* (2011, 2014 en 2017), wat deur Island Position uitgegee is en deel uitmaak van die Pirogue-kollektief, en vlugtig verwys na projekte by die Gorée-instituut wat tans in die pyplyn is, met spesifieke verwysing na die “Our Inner Africas”-projek.

Die vraag ontstaan na die kwessies wat uit bogenoemde narratiewe verslag na vore kom wat verdere navorsing moontlik maak. Vrae wat op die voorgrond tree, sluit in: Watter ander gebeurtenisse by die Gorée-instituut kan Breytenbach se betrokkenheid by die instituut meer in fokus bring? Daar word byvoorbeeld

verwys na 'n uitvoerbaarheidstudie voor die oprigting van die Gorée-instituut. Wat was Breytenbach se rol in die proses? Daar word slegs na twee digtersfeeste, onderskeidelik in 1992 en 1998, verwys, en melding van een poësiwerkwinkel in 2015 gemaak. Daar word ook melding gemaak van 'n skrywersresidensie op die eiland. Watter ander soortgelyke geleenthede is by die Gorée-instituut aangebied? Die afdrukke van die etse wat by die drukkunsatelliet gemaak word, is nie gereedlik beskikbaar op die internet om hulle byvoorbeeld vanuit 'n kunshistoriese hoek te bestudeer nie. Waar sou mens toegang tot die portefeuljes kan verkry om die temas van die werkwinkels met die kunswerke te vergelyk? Dié vrae is tentatief van aard, maar sluit die moontlikheid van verdere navorsing in om die kartering van Breytenbach se betrokkenheid by die Gorée-instituut van nader te beskou. Dit is dan ook die hoop dat ons die Gorée-instituut kan besoek om die argiefmateriaal te bekom met die oog op verdere navorsing.⁸

Universiteit van Suid-Afrika, Universiteit Gent en Universiteit Stellenbosch

Bronnelys

- Anoniem.** 2005. Cops want to evict Gorée staff. *News24Archives*, <https://www.news24.com/Africa/News/Cops-want-to-evict-Goree-staff-20050304>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020).
- Anoniem.** 2013. From Kawral to Sargal: 15 Years of Printmaking in Senegal. <https://www.e-flux.com/announcements/32459/from-kawral-to-sargal-15-years-of-printmaking-in-senegal/>. (Datum van gebruik: 12 Maart 2020.)
- Boni, Tanella & Breytenbach, Breyten.** 2009. Gorée Institute ou la nécessité d'imaginer l'Afrique. *Africultures* 2 Mars. <http://africultures.com/goree-institute-ou-la-necessite-dimaginer-lafrique-autrement-8418/>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020)
- Breytenbach, Breyten.** 1976. [B.B. Lasarus] *'n Seisoen in die paradys: 'n Reisjoernaal*. Johannesburg: Perskor-uitgewery.
- Breytenbach, Breyten.** 1984. *The true confessions of an albino terrorist*. Emmarentia: Taurus.
- Breytenbach, Breyten.** 1990. *Soos die so: Toktokkie se nagregister*. Emmarentia: Taurus.
- Breytenbach, Breyten.** 1993a. *Nege landskappe van ons tye bemaak aan 'n beminde*. Groenkloof: Hond/Somerset-Wes: Intaka.
- Breytenbach, Breyten.** 1993b. *Return to paradise. An African journal*. Kaapstad: David Philip.

- Breytenbach, Breyten.** 1993c. *Terugkeer naar het paradijs: een Afrikaans journaal*. Vertaal deur Mea Flothuis. Amsterdam: Van Gennep / Meulenhoff.
- Breytenbach, Breyten.** 2007a. *Die windvanger*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Breytenbach, Breyten.** 2007. Om Afrika te verbeel. Vertaal en verkort deur Gerrit Brand. *Die Burger By, Beeld By*, 31 Maart: 12-13, 10-11.
- Breytenbach, Breyten.** 2009. *Notes from the Middle World*. Chicago: Haymarket Books.
- Breytenbach, Breyten.** (red.) 2011. *Imagine Africa (Volume 1)*. Gorée: Island Position.
- Breytenbach, Breyten.** 2015. *Parool / Parole. Versamelde toesprake / Collected speeches*. Kaapstad: Penguin Books.
- Breytenbach, Breyten.** 2016. *Die singende hand. Versamelde gedigte 1984-2014*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Breytenbach, Breyten.** 2018a. Modernities & our inner Africas. Keynote address. *Tydskrif vir Letterkunde*, 55(1): 5-17.
- Breytenbach, Breyten.** 2018b. *The 81 ways of letting go a late self*. Cape Town: Stevenson.
- De Vries, Willem & Breytenbach, Breyten.** 2019. Nogtans word die woorde aan die wind toevertrou. In: Galloway, Francis (red.). *'n Huldiging: Breyten Breytenbach. Woordenaar, woordnar*. Pretoria: Protea.
- Dodd, Bill.** 2017. The Art of Breyten Breytenbach. Dreams, nightmares, politics, protest, fun. <https://wsimag.com/art/23178-the-art-of-breyten-breytenbach>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- Encyclopedia of Africa.** 2010. Gorée Island, Senegal. In: Gates, H. & Appiah, K. (reds.). *Encyclopedia of Africa*. Oxford: Oxford University Press. <https://0-www-oxfordreference-com.oasis.unisa.ac.za/view/10.1093/acref/9780195337709.001.0001/acref-9780195337709-e-1690>. (Datum van gebruik: 12 Julie 2020.)
- Fortier, Amanda.** 2015. Seeing Africa through the eyes of poets. *Voices*, 30 March <https://www.opensocietyfoundations.org/voices/seeing-africa-through-eyes-poets>. (Datum van gebruik: 10 Maart 2020.)
- Giliomee, Herman.** 2009. *True Confessions, End Papers* and the Dakar conference: A review of the political arguments. *Tydskrif vir Letterkunde*, 46(2): 28-42.
- Gorée-instituut.** 2020. Gorée-instituut webblad. <https://www.goreeinstitut.org>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- Gorée-instituut.** 2020a. Film documentaire sur l'historique du Gorée Institute. / The story of Gorée Institute. <http://goreeinstitut.org/index.php/mediatheque/actualites/item/1025-film-documentaire-sur-l-historique-du-goree-institute>. (Datum van gebruik: 12 Maart 2020.)

- Gorée-instituut.** 2020b. L'Atelier de Gravure Goree Institute. <https://www.goreeinstitut.org/index.php/programmes/peace-by-force-appui-a-la-creativite-artistique-et-litteraire/l-atelier-de-gravure-goree-institute>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- Johnson, Stephen & Breytenbach, Breyten.** 2002. "Let's Survive": An Interview with Breyten Breytenbach. *Columbia: A Journal of Literature and Art*, 37: 133-142. JSTOR, www.jstor.org/stable/41804520. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- Jurgens, R.** 2011. Imagine Africa: Idealism and disillusionment in the imagining of Africa. *LitNet*, 20 Oktober. <https://www.litnet.co.za/imagine-africa-idealism-and-disillusionment-in-the-imagining-of-africa/>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- Lory, Georges.** (red.). 2014. *Imagine Africa (Volume 2)*. Gorée: Island Position.
- Mouton, J. & Marais, H.C.** 1992. *Basiese begrippe: metodologie van die geesteswetenskappe*. Pretoria: Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing.
- Musila, Grace.** 2011. An invitation to imagine Africa otherwise. *Slipnet*, 11 Oktober. <http://slipnet.co.za/view/reviews/an-invitation-to-imagine-africa-otherwise/>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- Painter, Desmond.** 2012. Imagine Africa/ 'We are human!' Southern Psychologies. <https://southernpsychologies.wordpress.com/2012/12/01/imagine-africa-we-are-human/>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- Roux, Alwyn.** 2019. The representation of "imagined Africas" in the poetry of Breyten Breytenbach from 1984-2014. *LitNet*, 26 Julie. <https://www.litnet.co.za/the-representation-of-imagined-africas-in-the-poetry-of-breyten-breytenbach-from-1984-2014/>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- Segar, Sue.** 2004. Senegal's island of pain. *News24 Archives*, <https://www.news24.com/Africa/News/Senegals-island-of-pain-20040818>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- Shringarpure, Bhakti.** (red.). 2017. *Imagine Africa: Volume 3*. Gorée: Island Position.
- Sienaert, Marilet.** 1999. Africa and identity in the art and writing of Breyten Breytenbach. *Alternation*, 6(2): 80-89.
- T'Sjoen, Yves & Roux, Alwyn.** 2020a. *Om Afrika te verbeeld*: Brugfuncties van Breytenbach en Gorée Instituut. *LitNet*, 17 Januarie. <https://www.litnet.co.za/om-afrika-te-verbeeld-brugfuncties-van-breytenbach-en-goree-instituut/>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- T'Sjoen, Yves. & Roux, Alwyn.** 2020b. VisionKeepers-projek. Unisa-seminaar (Departement Afrikaans en Algemene Literatuurwetenskap). <https://www.litnet.co.za/unisa-seminaar-departement-afrikaans-en-algemene-literatuurwetenskap-visionkeepers-projek/>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)

- UNESCO.** 2020. Island of Gorée. <https://whc.unesco.org/en/list/26>. (Datum van gebruik: 11 Julie 2020.)
- Unisa-Art Gallery.** 2019. Unisa hosts exciting Breytenbach exhibition. <https://www.unisa.ac.za/sites/corporate/default/News-&-Media/Articles/Unisa-hosts-exciting-Breytenbach-exhibition> (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- Van de Werk, Jan Kees.** 1998. The word on its way: a poetry caravan from Gorée to Timbuktu. BPN 23. <http://www.bellagiopublishingnetwork.com/newsletter23/werk.htm>. (Datum van gebruik: 9 Maart 2020.)
- Van de Werk, Jan Kees.** 2000. *De karavaan van de verbeelding. Van Gorée naar Timboektoe*. Amsterdam: KIT Publishers/Hivos.
- Van Zyl Slabbert, Frederik.** 1999. *Afrikaner Afrikaan*. Kaapstad: Tafelberg.
- Van Zyl Slabbert, Frederik.** 2006. *The other side of history. An anecdotal reflection on political transition in South Africa*. Cape Town: Jonathan Ball Publishers.

Note

1. Breyten Breytenbach het goedgunstiglik ingewillig om onderhoudsvrae te beantwoord wat uit hierdie ondersoek aan die lig kom. Die onderhoudsvrae is reeds elektronies aan Breytenbach versend en sal op 'n latere stadium gepubliseer word.
2. Die doelwit van die VisionKeepers-projek (VKP) is om “kennisoordrag te fasiliteer, navorsingsdiskoers en -debat te stimuleer, 'n netwerk van eksterne navorsers te ontwikkel en in stand te hou, samewerking en moontlike vennootskappe te bevorder en uiteindelik die navorsingsbevoegdheids, uitsette, kwaliteit en impak van UNISA- navorsing sowel as dié van sy navorsers te versterk” (VKP Framework, 2018: 2-3; ons vertaling). Die postdoktorale navorsing word deur Yves T’Sjoen (Gentse Sentrum vir Afrikaans en die Studie van Suid-Afrika, Universiteit Gent) begelei.
3. In die eerste strofe van “2 Oktober 1988” word soos volg vermelding van “die asem van Harmattan” gemaak: “Die Harmattan waai 'n grys gesluerde gestalte oor Gorée-eiland / palmbome kruin en kreun in die wind, / 'n boot staan witseil teen die blou / soomlose verdieping van 'n waterskeiding / waar hemel en brander wisselvloei / soos stroom en droom”.
4. Verwys ook na die dokumentêr, getiteld *Film documentaire sur l'histoire du Gorée Institute / The story of Gorée*, wat op 24 Februarie 2020 op die Gorée-instituut se webblad gelaai is (Gorée-instituut, 2020a).
5. Die vraag rondom poësiefeeste, skrywersresidensies en werksinkels wat by die Gorée-instituut aangebied is, maak deel uit van die onderhoudsvrae wat ons aan Breytenbach voorgelê het. Die moontlikheid om die Gorée-instituut te besoek om die argiefmateriaal na te gaan, word in die vooruitsig gestel.
6. Die vraag rondom die strukturering van die drukkunswerksinkels het ook betrekking op Breyten Breytenbach. Die vraag in watter mate hy saam met Melvin Edwards en Souleymane

Keita te werk gegaan het in die skep van die Kawral-portefeulje, is aan hom voorgelê as deel van die onderhoud, sowel 'n vraag wat betrekking het op die inhoud van die Kawral-portefeulje. Dit sal veral van kunshistoriese belang wees om hierdie inligting in te win.

7. Vir die tweede artikel van die VisionKeepers-program (VKP) word 'n kritiese evaluering van die "Imagine Africa"-toespraak beoog met behulp van die kritiese rasionalis Karl Popper se "drie-wêrelde"-model.
8. Met spesiale dank aan die Universiteit van Suid-Afrika (UNISA) se VisionKeepers-program (VKP) wat hierdie navorsing moontlik gemaak het.